

НЕКА ОПШТА ПИТАЊА У ВЕЗИ СА ПОСТДИПЛОМСКИМ СТУДИЈАМА

Универзитетска настава, а у оквиру ње и настава на правним факултетима, садржавала је у себи увек, поред редовне наставе, тј. наставе за стицање факултетског образовања, и разне облике тзв. подстипломске наставе односно постдипломских студија, при чему су врсте, начин извођења, поступак остваривања, обавезност, унутрашња сопствена ступњевитост, круг лица којима је та настава служила, степен друштвене валоризације академских титула и назива који су се стицали таквом наставом, и много других питања у вези постдипломске наставе били различито — и просторно и временски у истом простору — решавани. А све то у првом реду у вези са циљем односно задацима који су жељени односно постављани у једном одређеном моменту у свакој појединој држави или у оквиру сваког појединог универзитета односно факултета. Отуда и свако, па, дакле, и данашње разматрање постипломске наставе односно постипломских студија треба да бива сагледавано како у целини онога што је било, што јесте и што бисмо желели да буде, тако и у аспекту друштвених потреба одређеног момента, уоквирених, као и увек, условима за задовољавање тих потреба и оцењивањем свега што је до сада постигнуто у овој области. Потребно је, дакле водити рачуна о искуствима која су стечена и о потребама и захтевима данашњице и (посебно у овој материји) још више сутрашњице, те на основу тога и давати оцене пређеног и грађивати односно усавршавајући путеве за даљи рад у области постдипломских студија.

Полазећи од овога и желећи што је могуће више да искажемо и прикажемо пуну реалност онакву каква јесте, ми ћемо се овде задржати на неколико општих питања која су изразито и превасходно друштвено-политичког (а не школско-педагошког) карактера и која се, речено то, изречено или не, нужно увек и у сваком моменту намеће као оквир-љустура проблематике постдипломске наставе односно постдипломских студија.

I. — Савремена значајна карактеристика постдипломских студија је њихова комплексност.

Издавање проф. др Борислава Т. Благојевића, председника Већа последипломских студија Правног факултета у Београду, на свечаном отварању нове школске 1976/77 године последипломска студија одржаном 8. XI 1976.

За разлику од стања пре неколико деценија, када су се постдипломске студије састајале скоро искључиво од студија за стицање доктората, данас ове студије обухватају низ облика и низ садржина које имају своје специфичне циљеве, разликујући се по задацима који се желе остварити, по групама људи на које се односе, по природи и нивоу знања које треба савладати, по техници извођења, итд.

Отуда је немогуће говорити о питањима постдипломских студија као некој јединственој проблематици. Напротив. Пре би се могло рећи да се овде под једним насловом подразумевају и обухватају врло различите ствари, о чему се мора посебно и изричито водити рачуна, ако се хоће остати на терену реалности. Реч је, дакле, о једној врло многострукој и многостраној појави, која носи јединствени наслов, што може да ствара забуне и заблуде, којима смо не само изложени него и под којима у суштини живимо, тако да би било нужно ослободити се што пре и што потпуније свих тих забуна и заблуда.

II. — Циљеви и задаци који се желе постићи путем постдипломских студија су доста различити, и они се могу свести на три групе, категорије, које се битно између себе разликују.

1. — На једној страни циљ постдипломских студија може бити оспособљавање и доказивање способности за научни рад или бар за примену научних метода у стручном и професионалном раду, и то путем стицања одређених академских степена научног карактера, као што су магистратура и докторат наука.

Ово су до сада не само најразвијенији него и скоро искључиви облици постдипломских студија, којима су и факултети и кандидати посвећивали највише пажње, а према којима је друштво показало и посебно поверење, тако да се ови облици најчешће идентификују са самим постдипломским студијама.

Овакво место ових врста постдипломских студија (магистратура и докторат) настало је, по нашем мишљењу, управо стога што су овакве студије и академски степени који су се њиховим завршавањем стицали служили за испуњавање услова за вршење одређених послова на факултетима и научним институтима. Највећи број ако не кандидата који су се уписивали на ове студије а оно свакако кандидата који су завршавали ове студије (посебно докторат наука) био је из круга лица која су се већ налазила на раду на факултетима или у научним институтима, или из круга лица која се спремају за рад на овим пословима односно која, често неречено и чак прикривено, имају жељу да се посвете наставном и научном раду на факултетима и институтима

Овој врсти постдипломских студија, које су имале у неку руку карактер и задатак да обезбеде просту и проширену репродукцију универзитетске наставе и научног рада (отуда се стално истицало и подвлачило да постдипломске студије треба да служе образовању наставног и научног подмлатка), посвећивана је до сада ако не искључива а оно свакако

највећа пажња од стране факултета. До тога је долазило, треба отворено рећи, због традиционалности у раду наших факултета, јер је оваква врста постдипломских студија, по своме карактеру (иако не увек по својој садржини) у основи значајна наставак постдипломских студија из ранијих времена, при чему се ова врста постдипломских студија још увек сматра управо оном која највише одговара природи и карактеру факултета као образовних установа. Ипак, овакву ситуацију не треба везивати само за традиционалност факултета (која је овде, као појава, имала оправдање, али која је као појава приоритетног и чак монополног карактера штетно утицала на изградњу једног комплексног и целовитог система постдипломских студија које би одговарале потребама савременог и модерног друштва), него и за „друштвену климу“ која је управо ишла у прилог оваквом стању и која је упућивала и сама кандидате да имају поверења и да се посвећују управо оваквој врсти постдипломских студија, при чему је, у вези са друштвеном валоризацијом академског звања магистра, долазило до проглашавања за овакву врсту постдипломских студија и оних случајева који су то релативно мало били.

2. — На другој страни циљ постдипломских студија је имао да буде спремање специјалиста за одређене врсте, групе, категорије најважнијих послова у нашем друштву, посебно у привреди (разуме се на правним пословима).

Постављање овог циља и задатка пред наше правне факултете је постало неопходно с обзиром, с једне стране, на садржину саме факултетске наставе у току редовних четворогодишњих студија (она даје у суштини правника општег лика, без обзира на евентуално постојање извесних опционих група предмета у завршним годинама студија — што се чак, по правилу, и не убележава у дипломе о завршеном факултету), а с друге стране, с обзиром на потребе нашег друштва и наше привреде посебно да нужно образују и имају правне стручњаке који би били специјалисти за поједине врсте, групе, категорије послова. Савремено друштво, а тога је морало постати свесно и наше друштво, не може и не сме више очекивати да се овакви специјалисти формирају и стварају „анархично“, случајно и само путем праксе рада на односним местима и пословима, при чему, разуме се, та пракса остаје увек изванредно значајна „школа живота“, незаменљива али исто тако данас и недовољна. Нужно је изградити систем преко кога би се имали стварати овакви специјалисти у нашем друштву, а тај систем свакако се најбоље може и мора уклопити у факултетску постдипломску наставу, као једна њена врло значајна и врло обимна врста. И не само то. Та и таква врста постдипломске наставе мора бити и посебна и оквиру ове наставе, и по садржини, и по трајању, и по организацији, и по методологији извођења, и по времену—добу организовања, при чему је нарочито важно да она не постоји и не буде стално сагледавана било „у сенци“ магистратуре (што је чини нам се врло често случај, и то не само од стране самих факултета него можда још више од стране самих кандидата, што опет, свакако, није случајно и без разлога), било као неки „споредни“ облик постдипломске наставе који се организује *ad hoc*, случајно а најчешће и невољно, као нешто „натурено“ факулте-

тима, што се прихвата и организује само кад је и посебно рентабилно. Постдипломска настава за специјализацију требало би да буде стална, систематска и редовна исто онако као што је то настава за магистратуру, а можда и више, при чему најновија искуства из области наставе медицине и технике могу да буду врло корисна и инструктивна.

Очигледно је да оваква постдипломска настава за специјализацију не постоји на нашим факултетима. Не би се могло рећи да је и сам прилаз и поимање ове наставе на факултетима управљено у овом смислу, што је свакако велики пропуст. Отуда и потреба претходне борбе за јасно и правилно сагледавање места и карактера постдипломске наставе за специјализацију на факултетима, при чему би се с правом могло од стране факултета констатовати и приговорити непостојање ни јавне представе ни подношења захтева од стране радних организација којима су овакви специјалисти данас неопходни, а због чијег непостојања те радне организације и наша привреда имају врло велике штете. То је тачно, но то, на жалост, није једина појава овакве врсте, тј. није једини случај да „они“ за које правни факултети образују стручњаке немају ни довољно контакта са факултетима, нити дају оцену квалитета и „употребљивости“ стручњака које добијају са факултета, нити чине сугестије у коме правцу би требало усмеравати формирање наших правника — што би управо ти „корисници правничких кадрова“ и друштво у целини требало и морало да чини. Међутим, констатовање и осуђивање оваквих појава не смањује потребу и дужност самих правних факултета да до краја поставе и изграде систем постдипломских студија за специјализацију, да се за остварење тога система боре, да природе тај систем управо онима који ће од њега имати највише користи да развију својим дипломираним студентима, осећање потребе за специјализацијом и да се, овим и свим другим, боре и изборе за друштвену афирмацију и валоризацију специјализирања знања, као данас неопходног за савремено друштво. Неће бити лако то учинити, али је на томе нужно радити, и то иницијативно и највише управо од стране самих правних факултета, чиме ће они још једном доказати да прате, разумеју и чине све да задовоље потребе друштва у коме постоје и делају. И још више — што је данас све више задатак факултета—да развију свест код друштвених фактора и одговарајућих друштвених снага и центара интереса о значају и нужности специјализованог, а то значи продубљеног знања за одребене послове, што у крајњој линији води организовању постдипломске наставе за специјализацију као редовног облика наставе на факултетима.

3. — На трећој страни циљ постдипломских студија би имао да буде осавремењавање и иновација знања дипломираних правника, у вези са општом констатацијом да знање стечено за време редовних студија не може да буде довољно за цео радни век човека. На тај начин, овај облик постдипломске наставе се појављује као задовољење захтева за тзв. перманентним образовањем, при чему, за разлику од прва два случаја, факултети могу само једним делом да учествују у остварењу тог перманентног образовања (пошто и многе друге установе и организације могу у великој мери у томе да дају врло значајан допринос).

Међутим, иако у остваривању задатка осавремењавања и иновирања знања дипломираних правника факултети могу да учествују само једним делом, то никако не значи да би то учешће смело бити сведено на најмању меру, а поготову то не бе смело да значи да за овај и овакав рад факултети треба да увек очекују иницијативу и потстицај са стране. Не рефлектирајући на било какав монопол, факултети треба да изграде систем свога рада на осавремењавању знања дипломираних правника, с тим да са тим системом треба да рачунају сви други — и они који такође раде на оваквим пословима и они на које се овакав рад односи. Разуме се, све то треба да буде урађено, постављено и организовано у договору са многим органима и организацијама који постоје у нашем друштву при чему је потребно, по нашем мишљењу, кад је реч о факултетима, да све то буде формулисано као један дугорочан систем који би, уз планирање на врло дуг период времена, обухватио што већи број дипломираних правника, јер правним факултетима не може никако бити свеједно да ли ће знање, а у вези са тим и рад њихових бивших студената увек одговарати односном времену. Битно је, дакле, да се схвати и оствари поставка да се редовне студије на факултету не прекидају стицањем факултетске дипломе, већ да се та диплома, путем осавремењавања знања, има ревалоризовати у току времена. На факултетима је да то унесу у бит свога постојања и делатности, и да свој рад битно преоријентишу у том правцу. Разуме се да се при томе мора бити врло реалан, али и имати идеале за које се вреди борити. Број и обим правних факултета у нашој земљи већ омогућава да се и овај задатак постдипломске наставе постепено почне остваривати.

III. — Једно од врло значајних питања у оквиру постдипломских студија је однос између магистратуре и доктората наука као два академска научна степена у оквиру дела постдипломских студија усмерених у првом реду на формирање и оквалификавање универзитетских наставних кадрова и научних радника. У начелу су то два одвојена академска степена, при чему би и магистратура могла представљати завршни ступањ у постдипломским студијама. У пракси се то и дешава, али је стварно стање по правилу другачије. Магистратура је постала најчешће само степеница ка докторату наука, при чему у већине људи, а посебно у оних који су завршили само магистратуру постоји осећај и схватање да није постигнут жељени циљ, да нису успели у постдипломским студијама. Може се с правом критиковати овакво стварно стање, јер има пуно разлога да се и на магистратуру гледа као на један завршни степен у студијама. У томе правцу би нешто могли и сами факултети допринети, али не много. Све док друштвена валоризација магистратуре не буде промењена, све док магистратура као академски степен не добије одређену објективну вредност као услов за добијање одн. бар као елеменат приоритета при добијању радног места, данашње стање се неће моћи променити, при чему треба имати у виду и чињеницу да већ сами факултети, у своје професионалном животу и организацији, обично не дају магистратури било какав значај или бар не запажени значај, чак и за случај када је магистратура праћена низом врло квалитетних научних радова или са

великим успесима у поступку извођења универзитетске наставе (зато је тешко очекивати да други више цене и дају значај магистратури него што то чине сами факултети који дају тај академски степен — треба имати у виду само таку честу праксу да се за асистенте више бирају кандидати без магистратуре него они са магистратуром).

Међутим, имајући у виду садашње стање, од посебне важности је чињеница да је магистратура постала нужан услов и степеница доктора наука (нека врста „међустепена“ између факултетске дипломе и доктората наука). Бар на правним факултетима. То је имало, између осталог, две последице, чија оцена вредности је различита. С једне стране, сигурно је да магистратура обезбеђује једну солиднију основу за стицање доктората наука, посебно за лица која ће се посветити наставничком позиву на факултетима. С друге стране, неопходност магистратуре као услова за стицање степена доктора наука је изванредно продужило рок у коме неко лице може да стекне степен доктора наука, утичући при томе да је и број таквих лица постао доста мали, тако да се с правом поставља питање да ли са тим бројем доктора наука наши факултети обезбеђују и само замену већ постојећег наставног и научног кадра, при чему се све више јавља „једнокандидатски систем“, и то по правилу као последица објективног стања недовољности кандидата са степеном доктората наука (а при томе се често не виде прави узроци зашто је то тако).

Овакво стање скоро „монопола“ магистратуре као услова за стицање доктората наука, и последице које су услед тога наступиле, последице које се у многа места не могу позитивно оценити, поставили су ово питање на дневни ред живота наших факултета, без обзира што се оно директно не разматра. Траже се решења да се, уз очување фактичког стања односа магистратуре и доктората наука, омогући брже завршавање како магистратуре тако и доктората, при чему се, на пример, указује на преобимност магистарских теза, на обимност и разноврсност материје усмених магистарских испита, на претерани број претходних услова који се морају испунити да би се могло прићи магистарском испиту, и др. То је свакако потребно и нужно, управо и због тога што су се на многим правним факултетима хипертрофирале обавезе и захтеви у погледу целине магистратуре, која је у многим случајевима у пракси скоро изједначавана са ранијим докторатом на правним факултетима.

Међутим, и поред као и независно од ових тенденција и покушаја да се „олакша“ стицање магистратуре, остаје на дневном реду питање оправданости данашњег система стицања доктората наука под условом претходно стеченог степена магистра. О томе би факултети морали да сами оцене ситуацију и да буду носиоци иницијатива за евентуалне промене стања, разуме се, ако набу да су такве промене, у самом систему, потребне и оправдане. А кад то факултети нису сами оценили, онда је свакако представљао изненађење Закон о високом школству донет у СР Србији који (чл. 53) предвиђа да се докторат наука, поред досадашњих начина, може стећи и само уз положени усмени докторски испит и одбрану докторску дисертацију, при чему је прописано да се усмени докторски испит полаже из оне научне дисциплине или оних научних дис-

циплина на које се односи докторска дисертација. На овај начин, поред досадашњег редовног начина стицања доктората наука уз претходно стечени степен магистра, уводи се и још један нови, такође редован начин стицања доктората наука уз само претходно положени усмени докторски испит.

У вези са овом новином у Закону СР Србије, а мислимо и независно од тога, поставља се начелно питање да ли је оправдано да се докторат наука стиче скоро искључиво (бар на правним факултетима) уз услов претходно завршене магистратуре, или би требало предвидети да се докторат наука може стећи само уз претходно положени усмени докторски испит и разуме се успешно одбрањену докторску дисертацију. Ово питање се поставља, треба то нагласити, не зато што путем досадашњег система стицања доктората наука уз претходно завршену магистратуру нису постижани позитивни резултати. Напротив. Као што смо већ рекли, ти резултати се могу и морају позитивно оценити, уз све незадовољавајуће последице да је то онемогућавало младим људима да се што пре осамостале било као универзитетски наставници било као институтски научни радници. Питање се поставља зато што постоје и други начини да кандидати, и без магистратуре, покажу и докажу да знају оно што је потребно за стицање доктората наука, а посебно да су такви кандидати израдили докторску дисертацију која по квалитету ниу чему не заостаје иза докторских дисертација кандидата који су претходно завршили магистратуру.

У вези са овим свакако да се намеће претходно питање какво место има сама докторска дисертација при стицању академског степена доктора наука. Да ли је она као доказ способности за научни рад и као признати квалификовани научни рад одређене врсте не само завршни део него и најважнији и одлучујући део целокупног рада за стицање академског степена доктора наука. Ми мислимо да је ово друго и да је при испуњавању услова и захтева за степен доктора наука потребно главни део сконцентрисати на саму докторску дисертацију, а да све остало што јој, као школски услови, претходи треба да буде сведено само на најнужнију меру. Самом докторском дисертацијом и одбраном докторске дисертације треба јавно (не заборавимо да је управо то у стицању доктората јавно, при чему би обавезно свака докторска дисертација морала бити објављивана, број чланова комисије за одбрану повећан, а састав комисије учинити обавезно „екстра-муралним“) показати и доказати способност за научни рад и остварени резултат у научном раду. Томе треба све да буде подвргнуто у систему стицања степена доктора наука, тако да треба тражити начине, уз очување и чак повећање досадашњег нивоа и квалитета докторских дисертација, да што већи број способних младих људи, и то док су још врло млади, завршава докторат наука и самостално се посвећује наставном и научном раду.

Отуда, с обзиром на све ово мислимо да треба отклонити данашњи скоро искључиви пут стицања доктора наука уз претходно стицање степена магистра. Потребно је, дакле, омогућити и у пракси на бази јед-

накости остварити више начина за стицање доктората наука, чије коришћење ће бити остављено процени самих кандидата, који ће се излагати одређеном ризику ако изабереу начин који није у складу са њиховом способношћу, радиношћу, интуитивношћу и самосталношћу. А ако се, као принцип, прихвати ово гледиште, онда ће бити лако утврдити и регулисати те различите начине за стицање доктората наука, при чему ће бити потребно ослободити се процењивања данашњег система стицања доктората, уз све, поновимо, признање позитивног, што је досадашњим системом остварено, али и уз сазнање и признање да се исто то позитивно може постићи и другим начинима, посебно оним који ће бити мање школско-педагошки и код којих ће индивидуална и изузетна способност кандидата за докторат наука бити више изражена.

IV. — У вези са садржином, обимом, дужином трајања, техником извођења било које врсте и облика постдипломске наставе могу се поставити многа заједничка питања од интереса за све наше правне факултете, и биће увек не само интересантно него и узajамно корисно заједнички сагледавати и разматрати та и таква питања. Међутим, не треба очекивати, а то можда и не одговара нашим потребама, да ће се у многим од оних питања постизати и прихватати заједничка решења. То је стварност нашег система при чему увек треба међусобно размењивати и користити искуства, без жеље да се постигне нека униформност у систему постдипломске наставе на нашим факултетима. У сваком случају степен заједничности постиптомске наставе биће свакако мањи него што је он код редовне факултетске наставе, а тај степен заједничности ни у ове друге није много велики, а можда није ни онолики колики би, у интересу свих, могао и требало да буде.

Кад је реч о природи и карактеру постдипломске наставе за магистратуру, мислимо да су од посебног значаја три питања.

1. — Врло често се систем, садржина и тематика наставе за магистратуру бар у једном њеном (и то не незнатном) делу сагледавају и одређују као наставак наставе на редовним факултетским студијама, као неке врсте продужења и допуне ове друге наставе, с обзиром да њоме многа питања нису могла бити обухваћена.

Кад је реч о начелном прилазу настави за магистратуру, најчешће се ово негира. Међутим, у пракси и „атмосфери” је не ретко ова ситуација. А таква ситуација тамо и колико постоји није правилна, тако да би се против ње вредело заложити и борити. То нарочито важи кад је реч о садржини усмених магистарских испита који најчешће представљају, бар једним делом, понављање, уз извесно проширење и продубљавање материје, исте материје која се тражи на испитима у току редовних студија, до чега у највећој мери долази управо као последица оваквог схватања односно овакве фактичке ситуације односа редовне факултетске наставе и наставе за магистратуру.

Мислимо да није потребно ни доказивати ни образлагати да ово односно овакво фактичко стање није добро.

2. — У највећем броју случајева систем наставе за магистратуру се састоји из група образованих према основним дисциплинама на факултетима или приближно по броју и називу катедара на факултетима. У последње време се групе у оквиру постдипломске наставе све више образују тематски (нпр. самоуправљање, правни режим комуналног система, спољнотрговинско пословање, и др.).

Свакако да су оба ова критеријума за образовање група у оквиру наставе за магистратуру оправдана. Међутим, постоје факултети у којих су групе образоване само по првом критеријуму, тј. према основним дисциплинама на факултетима или приближно по броју и називу катедара на факултетима. Овакав прилаз образовању група у оквиру наставе за магистратуру, уколико је он искључиво коришћен, не чини нам се оправданим ни правилним. Данас се све више, и у оквиру правних студија, мора водити рачуна о мултидисциплинарним прилазима, у оквиру самог правног проучавања, појединим проблемима, јер све више има проблема који се могу у пуној мери сагледати и правилно разумети и решавати само ако буду мултидисциплинарно обрађивани. То нарочито важи за постдипломску наставу уопште, а у оквиру ње нарочито за наставу за магистратуру. Зато нам се чини да би сви факултети морали убудуће да групе у оквиру наставе за магистратуру образују и тематски, примењујући при томе све више систем, ако тако можемо да кажемо, мултидисциплинарних правних студија. А да би се у овом правцу постигли успеси, биће потребно ослобађати се традиционалних правила поделе права на правно и приватно или поделе права на класичне правне дисциплине и наставне предмете.

3. — Често се чине приговори на сувишну одређеност и фиксност материје које би биле обухваћене појединим групама у оквиру наставе за магистратуру и уопште у оквиру постдипломске наставе. Указује се на потребу да се кандидатима пружи више могућности избора материја које би биле довољне за стицање степена магистра. При томе се често указује на системе или праксу који постоје у неким државама.

Свакако да би било добро нешто учинити у овом правцу. Међутим, не може се очекивати да ће бити много у овом погледу и учињено, и то најпре с обзиром да је број курсева на постдипломским студијама на нашим правним факултетима још увек релативно мали, а затим и стога што је и сам број кандидата мали.

V. — Једно од начелних питања постдипломске наставе, посебно наставе за магистратуру, јесте и питање броја кандидата који би се могли уписати на поједине облике постдипломске наставе. Стално је присутно тзв. питање селекције кандидата, при чему је основ за ову селективност, а то у суштини значи за ограничавање броја кандидата за постдипломске студије, посебно за магистратуру, сасвим другачији од основа за овакво питање односно овакву појаву при упису на редовне факултетске студије. Код постдипломских студија се овај захтев за селективношћу поставља у жељи да се за ове студије одређују односно уписују само кандидати за које се претпоставља да имају смисла и способности за ову врсту студија. Кажемо претпоставља, пошто се услови за упис

на постдипломске студије везују најчешће за просечну оцену постигнуту у току редовних факултетских студија.

Свакако да је за успех на постдипломским студијама значајно претходно знање стечено у току редовних факултетских студија или евентуално у практичном послу после дипломирања. Међутим, код постдипломских студија долази много више до изражаја не само индивидуални рад него и индивидуална наклоност кандидата, тако да нам се не чине оправданим било каква ограничења при упису на постдипломске студије, пошто овде сваки систем селективности може евентуално да спречи изразите индивидуалности да се управо на пољу научног рада покажу и докажу далеко више и квалитетније него што су то чиниле у току редовних факултетских студија. Због тога мислимо да треба при упису на факултетске студије, посебно за стицање степена магистратуре, уклонити свако ограничење и одбацити сваки систем претходне селекције, јер он не само да није нужан и оправдан, него може да спречи да се таленти и вредносне индивидуалности не изразе на пољу науке. А све ово посебно важи ако за стицање доктората наука буде постојао, као редовни, и други начин сем данашњег начина везаног за претходно стечени степен магистра.

VI. — У систему постдипломске наставе и постдипломских студија на нашим факултетима постоје знатне разлике. И то у многим питањима и у многим правцима. То је реалност са којом треба рачунати. Она ће свакако наставити да постоји, при чему, као што је већ раније указано, највећи део тих разлика је и оправдан и не повлачи никакве ни тешкоће ни негативне последице, иако то никако не треба да значи да ипак нема питања код којих би могло и требало доћи до заједничких решења у већем броју и у већем обиму него што је то данас случај.

Међутим, полазећи од постојећег стања и поштујући сву самосталност и сву самоиницијативност сваког од факултета кад је реч о постављању и организовању система постдипломске наставе (односно тачније речено, по нашем мишљењу, постдипломских настава), мислимо да постоји могућност и потреба заједничких подухвата и међусобне помоћи при организовању и извођењу постдипломске наставе од стране наших правних факултета. Облици и домаћај те сарадње могу бити врло различити и мењани у току времена на бази постигнутих искустава. У томе смислу ми бисмо овде указали на два таква облика који нам се чине и оправданим и могућим и нужним. С једне стране било би могуће и корисно постићи договор између факултета било о подели појединих области за организовање постдипломске наставе како би се избегла непотребна дуплирања, било о заједничком — међуфакултетском организовању ове наставе за поједине области правних наука. С друге стране, ангажовање наставника са других правних факултета у нашој земљи и ангажовање вануниверзитетских научних радника и истакнутих стручњака при извођењу постдипломске наставе морало би бити далеко веће, шире и систематичније него што је то до сада био случај, уколико је то у последње време уопште био случај пошто је овај облик ширења и појача-

вања „кадровске” базе постдипломских студија био сасвим занемарен ако не и свесно избегаван.

Мислимо да није потребно посебно образлагати ни оправданост ни корисност оваквих облика рада у оквиру постдипломских студија. Не треба заборавити, с једне стране, да је број кандидата за постдипломске студије неких области права врло мали, и да је нерационално паралелно, бар не у исто време, организовање те наставе за те области на више факултета, при чему се треба борити против субјективног осећања усмереног на стварање школа и центара везаних за појединце. С друге стране, не треба заборавити да ниједан од наших факултета није толико ни бројан ни самодовољан да може без пропуста организовати и извести постдипломску наставу само са својим снагама, само са својим наставним особљем. Потребно је ослобађати се осећања самодовољности и затворености, осећања која су, на жалост, врло много присутна у овој сфери живота наших факултета, и не само њих. Јер, признате и постојеће разлике и специфичности у области факултетске наставе добиће своје пуно оправдање и дати очекиване позитивне резултате само ако се у вези њих и на основу њих буде организовала максимална и суштинска сарадња управљена на интеграцију свих снага на заједничким циљевима и подухватима. То би само значило примену општих принципа нашег друштвеног живота и развоја и у области живота наших факултета и универзитета. Факултети и универзитети у овом погледу треба и мора не само да не изостају у остваривању ових општих принципа усмерених на сарадњу и интеграцију, уз поштовање и развијање свих постојећих и оправданих специфичности, него би они морали и да дају примера како се то ради и како би то требало радити. А не би се могло рећи да је на овом пољу и у овом правцу учињено оно што би било и оправдано, и потребно, и могуће. Напротив. Пре би се можда могло рећи да су чак свест о овоме и иницијатива ка овоме врло слабо развијени.

др Борислав Т. Благојевић